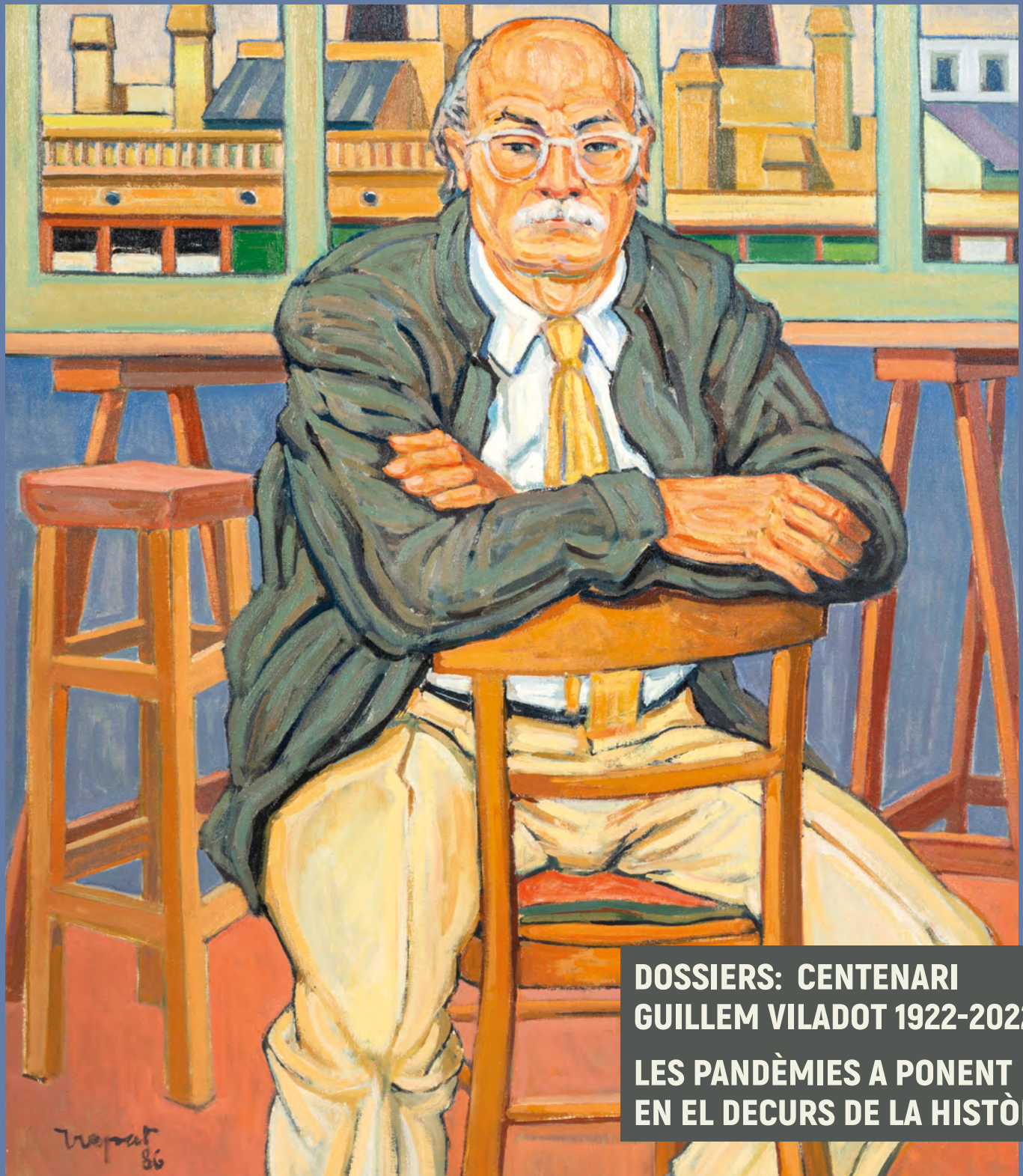

URTX

REVISTA D'HUMANITATS DE L'URGELL

MISCEL·LÀNIA ANUAL · TÀRREGA · MAIG 2022 · núm. 36

**DOSSIERS: CENTENARI
GUILLEM VILADOT 1922-2022
LES PANDÈMIES A Ponent
EN EL DECURS DE LA HISTÒRIA**

LA PERSPECTIVA DE GÈNERE APLICADA AL MUSEU TREPAT TÀRREGA

ROSER MIARNAU POMÉS

ABSTRACT

La fábrica Trepat de Tàrrega fue una empresa principalmente metalúrgica de producción de maquinaria agrícola donde mayoritariamente trabajaron hombres como obreros y en el departamento de gerencia se repetía el patrón masculino preeminente. Cabía pensar por lo tanto que las mujeres no tenían conocimiento de Cal Trepat. Pero se decidió profundizar en este sesgo de género tan evidente aparentemente, para iniciar una investigación basada en entrevistas a mujeres relacionadas con los trabajadores o el entorno de la Antigua fábrica Trepat. Este proceso de recogida de testimonios aun actualmente se está elaborando y el presente artículo quiere dar testimonio de la necesidad de revisar los espacios patrimoniales y las narrativas históricas aplicando una revisión que incluya a las mujeres aunque aparentemente estas estén ausentes.

The Trepat factory in Tàrrega was primarily a metallurgical farm machinery production company whose workers were mostly men and whose management department reproduced the preeminent male pattern. It would be reasonable to think, then, that women knew nothing about Cal Trepat. However, a decision has been made to explore this apparently obvious gender bias and initiate a research project based on interviews with women associated with the workers or environment of the former Trepat factory. While the process of gathering testimonies is still underway, the present article intends to demonstrate the need to revisit heritage spaces and historical narratives through a lens which incorporates women, even when these women appear to be absent.

PARAULES CLAU

**Recerca fonts orals,
biaix de gènere,
absència de la dona,
presència de la dona.**

MARC TEÒRIC

El Museu Trepat ha iniciat la tasca de fer valdre la perspectiva històrica i de gènere, tot l'esforç i treball de les dones en una societat patriarcal en la qual l'home tenia una preponderància econòmica que reduïa les dones a àmbits d'invisibilització i infravaloració normalitzades políticament i socialment.¹

La nostra voluntat és posar la fàbrica Trepat com a eix vertebrador d'aquestes dues realitats econòmiques, la femenina i la masculina, que sempre s'han presentat com a dos mons paral·lels, diferenciats i que s'influencien en una estructura social dicotòmica amb múltiples significacions. Des de la recerca històrica ens trobem amb la tasca indispensable d'haver de valorar aquests models econòmics aparentment divergents per incloure-hi nous punts i elements d'anàlisi i ho fem utilitzant la fàbrica Trepat com un espai de confluència econòmica tenint en compte els homes i sense excloure-hi les dones.

La primera reflexió en la nostra recerca és l'evidència que a Cal Trepat només treballaven homes. Aquesta dada sembla insuperable, però haurem d'atrevir-nos a posar damunt la taula de debat nous protagonismes en la història de Cal Trepat, que si en un primer moment no vam localitzar, sí que vam saber intuir-los.

¹ Definició de *patriarcat* segons A. J. PULEO, al web *Mujeresen.red*, «El patriarado: ¿una organización social superada?»: «La antropología ha definido el patriarado como un sistema de organización social en el que los puestos clave de poder (político, económico, religioso y militar) se encuentran, exclusiva o mayoritariamente, en manos de varones. Ateniéndose a esta caracterización, se ha concluido que todas las sociedades humanas conocidas, del pasado y del presente, son patriarcales. Se trata de una organización histórica de gran antigüedad que llega hasta nuestros días. En efecto, consideremos uno a uno los aspectos del poder a los que se refiere esta definición y veremos que somos incapaces de dar un solo ejemplo que no corresponda a ella. Sobre la causa de esta universalidad del patriarado existen variadas hipótesis. Ahora bien, es evidente que no todas las sociedades se ajustan a la definición de patriarado de la misma manera ni con la misma intensidad. En otro lugar, he distinguido entre patriarcados de coerción y patriarcados de consentimiento. [...] "patriarcados de coerción" mantienen unas normas muy rígidas en cuanto a los papeles de mujeres y hombres. Desobedecerlas puede acarrear incluso la muerte. El segundo tipo, patriarado de consentimiento, en cambio, responde a las formas que el patriarado adquiere en las sociedades desarrolladas, será el propio sujeto quien busque ansiosamente cumplir el mandato, en este caso a través de las imágenes de la feminidad normativa contemporánea (juventud obligatoria, estrictos cánones de belleza, la súper mujer que no se agota con la doble jornada laboral, etc.). La asunción como propio del deseo circulante en los media, tiene un papel fundamental en esta nueva configuración histórica del sistema de género-sexo.»

PARADIGMES ECONÒMICS EN DESCONSTRUCCIÓ

Els discursos econòmics històrics han comès distints biaixos en factors omesos a tenir en compte per analitzar qualsevol escenari econòmic, com són la força del treball femení i també els costos en la petjada ecològica de l'activitat econòmica. Els enfocaments androcèntrics distingeixen entre el que és considerat econòmic i el que és considerat no-econòmic, atorgant una primacia al mercat i al treball remunerat. Tota la resta de dimensions vitals són relegades a elements no-econòmics i, per tant, menystinguts i invisibilitzats en les taules de càlcul.² Es parteix d'uns recursos invisibilitzats als quals no es té en compte, però que influeixen a la globalitat i sobre dels quals s'estructura una dinàmica de mercats com si poguessin existir sense aquests fonaments i aquest substrat silenciats.

En conjunt, només es feia visible l'economia de mercat i dels salaris, deixant de banda el treball domèstic o la cura de les persones i la criança dels infants. A mesura que les dones van començar a incorporar-se al mercat laboral amb entitat pròpia, va resultar que tenien una doble presencialitat en els àmbits de treball, tant a fora de casa com a dins. Aquesta *doble presencialitat* és un concepte encunyat per Laura Balbo en substitució del terme definit com a *doble jornada*, en què es busca ampliar l'anàlisi econòmica a una dimensió realista de la vida (BALBO, 1978).³ El treball remunerat és un element per al funcionament del conjunt de l'estructura econòmica, però no n'és l'únic ni és indispensable.

El model familiar fordista sostenia l'home com a supòsit guanyador de diners i pressuposava la dona com la dispensadora de serveis no remunerats. Aquesta estructura polaritzada feia possible una organització socioeconòmica que provocava una dicotomia per gèneres. Sense aquest deute en serveis vers les dones no es podia sustentar aquest estat del benestar capitalista.⁴ I també, estalviava haver d'afrontar una major competitivitat en el món laboral entre homes i dones. Durant la Segona Guerra Mundial, als Estats Units d'Amèrica les estructures econòmiques es van sustentar gràcies a la incorporació de milers de dones a les indústries metal·lúrgiques i, un cop finalitzada la guerra, volien retornar-les a la seva casella de sortida fent-les retrobar amb els seus rols maternals i de cures tan útils dins una estructura de patriarcat de consentiment reforçada per tots els mitjans de comunicació i culturals; és a dir, retornaven les dones a un motlle antic.⁵

En un context espanyol, les estratègies socials i culturals per aconseguir que les dones ocupessin aquests llocs secundaris assignats al seu gènere són un tema en si mateix i el que podem aportar és un apunt jurídic en el qual es fonamenten molts dels prejudicis que envolten els anys del franquisme i, per tant, gran part de la història de la fàbrica que ens ocupa. Primer, citem la definició de *treball* en la Declaració I del Fur del treball, del 9 de març de 1938:

El trabajo es la participación del hombre en la producción mediante el trabajo voluntariamente prestado de sus facultades intelectuales y manuales, según la personal vocación, en orden al decoro y holgura de su vida y al mejor desarrollo de la economía nacional.

Posteriorment, hi ha la següent afirmació en què infants i dones queden reflectits en una situació i un context específics, que serà el marc teòric en el qual els anys de franquisme vol situar-los:

² A. PÉREZ OROZCO (2005), «Economía de género y economía feminista ¿conciliación o ruptura?», *Revista venezolana de estudios de la Mujer*, p. 46.

³ La característica de la doble presència de la dona en el treball remunerat i en el treball no remunerat és una característica del capitalisme en la nostra societat. Vegeu: P. CARRESQUER OTO (2009), *La doble presencia. El trabajo y el empleo femenino en las sociedades contemporáneas*, tesi doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona.

⁴ K. MARÇAL (2016), *¿Quién le hacía la cena a Adam Smith? Una historia de las mujeres y la economía*, Barcelona, Penguin Random House, p. 68: «Para prosperar económicamente una Sociedad debe tener gente, conocimientos y confianza, recursos que en gran medida se producen mediante el Trabajo domestico no remunerado. Los niños felices i saludables son la base de todas las formas de desarrollo positivo y el economico no es una excepción. El hombre económico (concepto de Adam Smith) no tiene ni una infancia ni un entorno crece de la tierra como si fuera una seta. Cuando se da por hecho que todas las personas son como él, una gran parte de la economía se vuelve imposible de ver. En la practica es una manera de excluir a las mujeres.»

⁵ B. FRIEDAN (2020), *La mística de la feminidad*, Madrid, Ediciones Càtedra.

El Estado se compromete a ejercer una acción constante y eficaz en defensa del trabajador, su vida y su trabajo. Limitará convenientemente la duración de la jornada para que no sea excesiva, y otorgará al trabajo toda suerte de garantías de orden defensivo y humanitario, un especial, prohibirá el trabajo nocturno de las mujeres y niños, regulará el trabajo a domicilio y libertará a la mujer casada del taller y de la fábrica.

El franquisme ja situa la dona clarament en una posició associada a la llar i amb un horari, i afirma que l'allibera d'altres funcions laborals, mentre que els homes desenvolupen, per major glòria de la pàtria, les heroïcitats laborals necessàries per sostenir el país⁶ i les famílies. Igualment, una dona per treballar necessitava el permís del seu pare o bé del seu marit i a l'hora de solucionar i fer gestions bancàries, també havia de tenir el vistiplau d'un home.

La nostra recerca se centra a veure com la dona, en un inici, semblava un element aliè a la fàbrica J. Trepat. Partíem d'una pressuposició que ens vam atrevir a qüestionar-la i, gràcies a seguir la metodologia de recerca basada en les fonts orals, hem vist la necessitat de desconstruir un discurs econòmic per buscar nous referents.

Al llarg de les setanta entrevistes fetes a dones, el que podem constatar és que l'estereotip de mare i mestressa de casa ha estat desfasat en les seves històries de vida. Observem aquest biaix cultural reduccionista que no enfoca de forma realista la dona, sobretot en els anys de la dictadura franquista i, per tant, han condicionat la nostra lectura històrica i econòmica de l'empresa de maquinària agrícola.⁷

MUSEU DE MEMÒRIA, LES FONTS ORALS

La recerca en fonts orals es va iniciar el juliol de 2006 amb la necessitat d'inventariar la fàbrica Trepat. Un espai que s'havia conservat de forma intacta i que l'ajuntament va assumir com a municipal després d'una àrdua negociació en la qual l'acord quedava establert al voltant d'aquest inventari com a condició indispensable per portar a terme el traspàs de propietat.

L'inventari de la fàbrica va posar en relleu la necessitat d'escoltar veus especialitzades en el complex univers material de Cal Trepat. Cada màquina, utillatge, eina o estoc tenia un entramat de producció, muntatge i distribució que, gràcies al testimoni dels antics treballadors, vam poder fer intel·ligible un espai industrial silenciós reconvertit en museu i amb un relat viu de la quotidianitat de la fàbrica.

Alhora, vam consolidar una metodologia de treball: les entrevistes. Des de l'any 2006 al 2008 vam entrevistar 63 testimonis. D'aquestes 63 entrevistes, 7 eren dones:

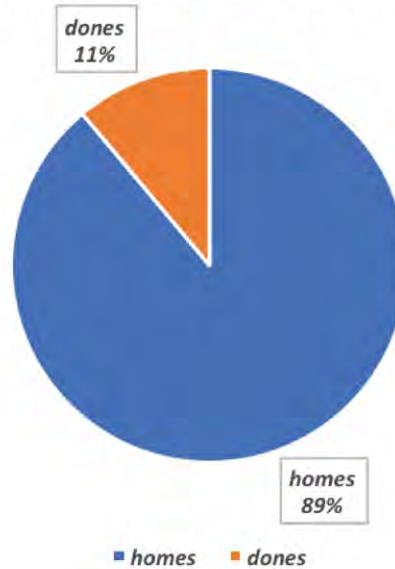
- Julita Falcó Mir, minyona de la Casa Trepat
- Carme Farrer, minyona de la Casa Trepat
- Assumpta Cortada, casada amb un treballador
- Antonia Soto, treballadora de Cal Trepat com a dona de la neteja i esposa de treballador

⁶ BOE, número 505, de 10 de març de 1938. Malgrat que sembla només enfocar-se en la massa masculina, cal citar l'apartat en què protegeix el treballador en circumstàncies de vulnerabilitat especials com són: «Se incrementarán los seguros sociales de: vejez, invalidez, maternidad, accidentes del trabajo, enfermedades profesionales,, tuberculosis y paro forzoso, tendiéndose a la implantación de un seguro total. De modo primordial se atenderá a dotar a los trabajadores ancianos de un retiro suficiente». De la mateixa manera, es dona protagonisme a la família com a col·lectivitat posseïdora d'uns drets: «Reconoce la familia como célula natural y fundamento de la Sociedad, y al mismo tiempo como institución moral dotada de derecho inalienable y superior a toda ley positiva. Para, mayor garantía de su conservación y continuidad-se reconocerá el patrimonio familiar Inembargable.»

⁷ I. MATZALEN LEGARRETA; M. SAGASTIZÁBAL; E. YUS (2018), «Haciendo visible el Trabajo invisibilizado (que no invisible): Las encuestas de usos del tiempo», *Economía feminista: visibilizar lo invisible*, Dossiers EsF, núm. 29 (primavera 2018), p. 25.

- Pepita Berga, treballadora de Cal Trepat com a administrativa
- Teresa Amezaga, treballadora de Cal Trepat com a administrativa
- Maria Montserrat Trepat, filla de Josep Trepat

Recerca fonts orals 2006-2008

Paral·lelament, entre el 2009 i el 2010, des del Museu Comarcal de l'Urgell-Tàrrrega, amb la companya Francesca Bardagi, especialitzada en projectes de recerca basats en fonts orals, amb una sòlida experiència, vam unir inquietuds quan vam encetar una recerca basada en la memòria oral femenina de l'Urgell. Aquells primers anys vam fer 12 entrevistes a dones de Tàrrrega i pobles de la rodalia.

Aquestes entrevistes inicials serien l'embrió del projecte actual en el qual la voluntat era posar la mirada en l'experiència de vida femenina i centrar el focus del protagonisme en elles. Aquest equip inicial de treball, amb el pas dels anys, va anar variant, però fins a l'actualitat mai no ha acabat la recerca de testimonis femenins ni les entrevistes.

El Museu Trepat, com a museu de memòria, ha perllongat el treball amb entrevistes per preservar la memòria i el coneixement del context de la fàbrica Trepat. En les entrevistes dels anys 2006-2008 als treballadors entrevistats no se'ls preguntava directament per cap dona, ni la seva absència, però sí que trobem que en les experiències que es recullen sortien a relluir les dones. Sovint apareix la dona com la persona que manté una xarxa de relacions socials al voltant de la vida de la fàbrica i dels treballadors, i que esdevenia una facilitadora de contactes laborals. En els records narrats dels treballadors de la fàbrica, les esposes sovint treballaven i contribuïen en l'economia familiar, sent també elles qui gestionaven les despeses i l'estalvi dels diners a casa pensant en les necessitats de tota la família. Uns rols que ja descobriem com a no gens secundaris per a cada un dels testimonis dels treballadors de Cal Trepat i que ens constataren el *mite de la falsa economia*.⁸ Un mite en el qual es resumeix la falsedat en què se sustenta la ficció patriarcal de divisió de gèneres del treball i dels recursos en què es pressuposa l'existència de l'home econòmic, individualista, independent i aïllat en si mateix com a motor principal de qui dependria l'economia.⁹ Aquesta falsedat topa amb la realitat quan els treballadors de Cal Trepat, de forma unànime, un darrere l'altre, van repetir que el sou de Cal Trepat no era suficient per tirar endavant la família.

⁸ A. PÉREZ OROZCO (2005), «Economía del género y economía feminista ¿conciliación o ruptura?», *Revista Venezolana de Estudios de la Mujer*, núm. 24 (gener-juny 2005), p. 53.

⁹ C. CASTRO (2018), «Desde la acción política feminista: Instituciones y Sociedad civil organizada transformando realidades», *Dossieres EsF*, núm. 29 (primavera 2018), p. 12.

Amb aquest anunci es trenca aquella definició fordista de la família anteriorment esmentada com una il·lusió poc realista que no estava a l'abast de la majoria d'homes. Es topava amb els primers problemes. Era una evidència la necessitat de complementar el salari setmanal amb una diversificació de les fonts d'ingressos a la família. El mite de la falsa economia patriarcal es dilueix per perdre's en la col·lectivitat de la família i en la presencialitat femenina amb múltiples solucions narrades que podríem resumir en les següents:

- Els treballadors de Cal Trepap eren obrers, però alhora petits propietaris de terres; per tant, eren obrers i pagesos. En les feines del camp, les dones, i sovint els infants, hi eren inclosos amb tasques que ajudaven a tancar el cicle agrari i l'economia familiar.
- L'existència d'horts com a petites explotacions diversificades de productes agrícoles arrodonia la dieta i els recursos calorics de cada família i sovint eren espais vetllats pels diferents membres de la família.
- Com en el cas dels horts, hi havia qui tenia animals domèstics, com conills, gallines o coloms, dels quals s'abastien, d'aquests mateixos o de productes derivats. Eren per vendre a mercat i criar-los amb aquest objectiu. Les dones eren les que sovint exercien de comerciants als mercats i als espais socials d'intercanvi.
- Moltes economies domèstiques directament es beneficiaven del treball remunerat femení fora de casa si les dones podien anar a treballar fora de casa: cuineres, modistes, pastisseres, corbateres, minyones, perruqueres, mainaderes, etc. Per tant, trobem moltes dones amb oficis propis i, fins i tot, altres que eren petites empresàries si tenien la seva pròpia carnisseria, taller de modista o merceria.
- Moltes dones eren també obreres i anaven a les fàbriques targarines, malgrat estar casades. En conseqüència, aportaven els salaris a l'economia familiar, tot i que, per treballar, les dones durant els anys de la dictadura franquista necessitaven el permís de l'home per poder cobrar.
- Els mateixos treballadors tenien una segona jornada laboral fora Cal Trepap, sovint a Cal Calafell o a altres tallers mecànics targarins.

Les entrevistes als treballadors ja esbossaven i presentaven de forma indirecta un ventall d'esclètxes per on les dones s'anaven fent presents en les seves històries del dia a dia a la fàbrica i en les seves vides.

Quan vam començar a entrevistar exclusivament dones, els seus testimonis van evidenciar unes realitats paral·leles que s'entrecruaven amb la fàbrica:

Informant: I. M. (entrevista feta el 10 de febrer de 2010)

Uns altres temps ja van ser quan hi va haver la firma Trepap. Nosaltres vam comprar la marca Ajuria que era la de Vitòria. Però són totes dues que van començar en aquell temps, primer van sortir amb les agabelladores. Va ser l'inici del mecanitzar lo camp, més abundància i més de pressa.

Nosaltres, que érem ferrers amb els de Cal Trepap, érem com germans. Amb la senyora Pepita i el senyor Pepe quan pujaven al balneari venien a casa, el meu pare era representant del Trepap.

Ell, al ser ferrer, i la gent ja sabien que ell, amb els de Cal Trepap, tenia comissió. Ell sempre havia anat a comprar el ferro a Cal Trepap perquè com que eren com germans... amb la família Trepap hi teníem molt tracte no els hi feia res que ells fossin rics i nosaltres fóssim pobres.

Informant: R. E. (entrevista feta el 25 d'agost de 2010)

Les nenes, quan plegaven d'estudiar als catorze anys, els pares (i mares) les enviaven a servir de minyones cap a Barcelona o Terrassa perquè hi havia molta misèria i molts fills.

Informant: M. C. (entrevista feta el 14 de setembre de 2010)

Hi havia un foc a terra i, al voltant, tot d'olles i tots els padrinets voltant lo foc, i a darrere tenies lo corral amb gallinetes, si tenies coloms i conills i un hort, i no es feia malbé res, tot s'aprofitava.

Informant: R. M. (entrevista feta el 14 de setembre de 2010)

A l'haver la guerra, ens va esgarrar que ja no vam poder d'estudiar i a mi em van posar de «ninyera» a guardar uns nens d'una casa de senyors d'aquí Tàrrega. I després ja de cambrera i en aquella casa ja m'hi vaig quedar perquè hi vaig ser onze anys. [...] El meu pare treballava a Cal Trepà. Allí hi va treballar molts anys. Lo que passa que va morir molt jove, a causa de que tenia bronquitis, ell era molt fumador i un hivern hi va haver la grip ciàtic i va agafar la grip i el dijous al matí encara va anar a treballar i a la tarda es va quedar al llit i el dissabte ja l'enterràvem. El meu pare hi va treballar uns quinze o setze anys i portava les màquines als vagons dels trens. Estava molt content de treballar a Cal Trepà. El dia que va morir van venir a casa los amos de la fàbrica i l'encarregat i van dir: «S'ha mort l'home més bo de la fàbrica, no havia discutit mai amb ningú.» A nosaltres no ens havia pegat mai.

Informant: D. R. (entrevista feta el 25 de novembre de 2009)

Semblava que es preferia el nen abans que la nena perquè al ser de pagesos semblava que era millor que neixés un nen. Les nenes, què feien les nenes? No res! Brodaven i feien feina de casa no rendien per a res. Això no valia res.

Informant: M. C. (entrevista feta el 9 de febrer de 2010)

A les cases els interessava un home perquè si s'havia de batre, i anar al tros, i per quedar-se a casa... es volia l'home.

ABSÈNCIA I PRESÈNCIA DE LA DONA A CAL TREPAT

L'any 2016 la recerca havia madurat en contingut i la voluntat d'entrevistar dones relacionades amb la fàbrica Trepà i l'agricultura ens va portar a encetar el projecte actual. Sabem que dins la fàbrica les dones no treballaven, però en les múltiples revistes pornogràfiques escampades per tota la fàbrica ens obligaven a repensar que les dones hi eren més protagonistes al llarg de les jornades laborals del que mai no ens havien volgut explicar. I decidim posar el focus d'interès exclusivament en elles.

Hem continuat «Absència i presència de la dona a Cal Trepà» amb 22 entrevistes a informants directes de Cal Trepà. Les informacions que han sortit han permès conèixer la fàbrica en més detall i si no hi haguéssim inclòs els seus testimonis, hauríem obviat la perspectiva que el gènere aporta a la narrativa de Cal Trepà.

Fruit de la primera anàlisi superficial de les entrevistes, ja podem presentar alguns dels temes que la perspectiva de gènere ens han fet descobrir:

- L'espai que envolta la fàbrica era un espai de perill i de violències masclistes desconegudes fins a aquell moment. Espais perillosos, només amenaçant per a les dones. Fosc que amaga exhibicionistes. Estratègies femenines per transitar aquests espais de perill.
- Elles ens van fer descobrir l'altra fàbrica, la silenciosa, la que només elles recorren en silenci quan ja no hi ha ningú que hi treballa. Sovint la dona de la neteja hi entra en solitari quan ja no hi ha homes. Descubrim que la dona conviu amb les màquines i les naus en solitud.
- Les antigues oficines, espai descobert des dels papers per terra tirats i on s'havia de recollir els cendrers plens de cigarretes consumides. Les dones ens posen la mirada en les rajoles que brillen gràcies que es fregaven de genollons i a mà.
- Elles són les úniques cuidadores que recordaven el senyor Trepà malalt. El cuidaven i el vetllaven quan va ser més dependent. Ens aporten una faceta humana de l'empresari que cap treballador de la fàbrica no va arribar a percebre mai.

- Les dones ens han explicat la feinada que suposava tenir el marit a Cal Trepap. Els seus esforços per treure les taques de greix de les granotes de treball. Les hores de cosir i arreglar aquestes granotes blaves. Com el dia a dia de les seves vides girava també al voltant de la sirena de la fàbrica. Un ritme que havien de compassar entre les feines fora de casa i la gestió de les necessitats del seu home, que havia de trobar el dinar a taula per poder tornar a la feina aviat. Vetllar per la neteja i la higiene de tot a la casa i, per descomptat, la criança en exclusiva dels fills i les cures als avis de la casa.

Les dones, com a treballadores assalariades fora de casa, contribuint a l'economia familiar d'una forma constant, transcendint els patrons econòmics de no remuneració socialment reservats per a elles.¹⁰

Les entrevistes a dones ens han descobert una xarxa de relacions que envoltava la fàbrica i facilitava entrar-hi a treballar. Una xarxa femenina de mares, germanes i tietes que tenien relació amb la senyora Trepap, Pepita Garriga, qui, amb la seva influència, podia fer entrar a treballar a la fàbrica qui ella volgués. Era així com les cuineres, mainaderes, modistes, floristes, carnisseres, llibreteres... que coneixien Pepita Garriga li acabaven demanant feina per als homes de casa.

Sabiem que existia l'economat de Cal Trepap pels antics arxius de la fàbrica i l'antiga documentació que testimonia els aliments i els preus els quals s'oferien als treballadors. Cap treballador, però, no recordava que hi havia dos punts d'economat de Cal Trepap. Un situat a l'interior de la fàbrica i un altre d'extern localitzat al centre de Tàrraga on les dones dels treballadors acudien per adquirir els productes a millor preu.

Aquests enunciats anteriors són només part de les primeres impressions que n'extraïem de les entrevistes, però a continuació he seleccionat alguns testimonis que amb les seves vivències ens comparteixen unes atmosferes femenines que mereixen ser valorades:

- Testimoni d'una treballadora domèstica de Cal Trepap i veïna del barri de Fàtima:

El meu germà va estudiar més que jo perquè el meu pare deia que una dona sols sabia portar una casa, cuinar i cosir, ja no calia saber més.

Jo, en la meua vida, he treballat de lletera portant llet fresca a les cases, després teníem una parada de castanyes, feia de castanyera. Jo no tenia cap interès en casar-me, però al meu marit li vaig agradar i mira, ves que havia de ser això. Quan vaig tenir la nena, igual, a treballar, sempre he treballat igual.

Vaig treballar dinou anys a la fàbrica, jo feia els despatxos de la sirena, i després al departament comercial, i després feia el pis, també. Dos cops a la setmana feia la fàbrica nova del davant on hi havia exposició de les màquines. Netejava el despatx del senyor Pepe, que després era el despatx del senyor Pere. Recordo al Fermín, i la màquina d'escriure, i recordo alguna vegada que feien reunió, jo discreta amb lo meu.

A les oficines, hi treballava una dona, la Maria.

Despatxaven i venien prou perquè feien vagons de màquines, i el negoci tothom content. Jo no em posava en les converses, ni a voler saber ni res. Ja podia veure el que volguessis que jo no deia res.

Les netes del Trepap anaven amunt i avall de Cal Trepap amb les bicicletes, i amunt i avall. Perquè quan tocava la sirena de la fàbrica el carrer anava d'ample a ample ple de bicicletes dels treballadors, allà hi treballava tothom. Quan marxaven, jo voltava per la fàbrica, anava sempre per dintre quan la fàbrica estava en silenci jo caminava per dintre la fàbrica.

El senyor Pepe el recordo tan sereny com sempre fins que es va posar malalt, va agafar Alzheimer i, quan es desorientava, l'havien d'anar a buscar a baix. Les minyones a buscar ajudes als serenos. Perquè, pobret, com que no estava en els seus cabals, doncs no estava bé. Que jo encara

¹⁰ M. PAZOS MORÁN (2018), *Contra el patriarcado. Economía geminista para una Sociedad justa y sostenible*. Pamplona: Graficas Alzate, Katakarak Liburuak, p. 52: «La revolució silenciosa, la incorporació massiva de les dones al món laboral remunerat, s'ha realitzat al llarg del segle XX accedint cada cop a més llocs de treball i diversos camps. Malgrat que els homes no s'incorporen en igual mesura, i ràpides al desenvolupament de les tasques domèstiques i les cures en l'entorn familiar.»

recordo quan la fàbrica estava al carrer Ardèvol on feien massa fum i la van haver de traslladar a fora de Tàrraga.

La senyora Pepita, la dona de Josep Trepà, era una gran senyora, molt caritativa per Tàrraga. Va ser la padrina de les campanes de sant Eloi. Era una gran senyora que anava acompanyada per un servei molt maco, eren com de família. Cada any baixaven de Barcelona a estiu a Vallfogona, al balneari. El seu servei anaven sempre amb ells a tot arreu.

Recordo un dia que plegava tard i ja era fosc, i jo tornava en aquelles deshores, i gràcies a Déu no vaig tenir mai por i no em va passar mai res. Però una de les vegades, carretera amunt, vaig veure una persona que volia passar i el vaig veure pel cigarro i vaig pensar, «què hi fa allà», i vaig córrer aprofitant que venien molts cotxes per no quedà'm allà a la foscor amb ell, i vaig córrer amb les cames que em tocaven a dalt. I quan vaig arribar a casa em va trucar el sereno que, era el Tutusaus, i em diu, «Pepida, que estàs bé? Que t'ha passat res?» I dic, «No», però a partir de llavors el sereno m'acompanyava al tornar fins entrar a Tàrraga. Allà tothom recorda com una vegada una noia de Vilagrassa que tornava cap a casa seva caminant per la carretera un cotxe va parar, la van agafar i la van violar. Tothom de Tàrraga sabia qui ho havia fet. Allà s'havia de vigilar.¹¹

- Entrevista a la filla d'una treballadora domèstica de Cal Trepà que, alhora, també va exercir amb els anys de mainadera dels nets de la família Trepà. Ambdues, però, no recorden haver signat mai cap contracte ni cotitzar a la seguretat social malgrat que als arxius de l'empresa els seus noms hi són reflectits:

Treballaven dur. Treballar bruts. Que havien de picar, que no era un treball fàcil. Sempre anava brut i portava les mans brutes, i era un home que havia de treballar perquè tenia sis canalles, i havia de treballar dur. Ell estava a la nau 3, a la foneria. Ell no havia fumats mai, però sempre va tenir problema de pulmó. I segur que, clar, deuria ser a raó d'això.

Jo anava a ajudar la mama, que ella sí que treballava per Cal Trepà de minyona, i jo l'acompanyava.

Ella només tenia paraules per alabar a la família Trepà. A part de donar-li per viure, ella estava molt bé. Sempre li feien regals. Si tenia problemes amb la canalla, la senyora Pepita l'ajudava, li deia, «Porta-me'ls». Ella feia de minyona allà baix, però representava que era com una més de la família.

Normalment eren els homes que anaven a comprar la segadora, a menys que fos una heredera o una pubilla que anés a pagar la màquina i anés amb el mosso. Però allà només s'hi veien homes.

Allavontes, allò era molt apartat, es notava molt apartat. Perquè de la rotonda en allí a baix no hi havia res, era tot bastant amunt. Anar a Cal Trepà era anar llunyet. A nantres no ens havia passat mai res. Però ho senties a dir, si hi havia un home que anava amb abric i es despullava. Era un home que el coneixien aquí a Tàrraga i ell t'ensenyava les seves parts, sorties corrent i ell disfrutava i t'asustava. La mare sempre tenia por al tornar i sempre em prendria a mi.¹²

- La següent entrevista la vam fer a una dona pagesa acostumada a fer anar maquinària agrícola de Cal Trepà i avesada a la mecànica al voltant de la maquinària agrícola. Aquest testimoni resulta molt valuós per la seva excepcionalitat:

La que feiem anar més era la segadora, perquè la garbelladora la feies anar la temporada del blat; en canvi, l'alfals són moltes segues, són sis segues... i la feies anar més. La garbelladora havies d'anar plegant les gabelles... Lo que nosaltres ho lligàvem amb el mateix blat: agafaves les espigues, i caragolaves al voltant, i quedava fixo. Ho havies de fer al matí. Llavors, ho estenies, ficaves la gabella i lligaves. Llavors, quan venia la màquina de batre no calia treure el cordill perquè tot era gra.

Cada època té el seu. Quan era joveneta, això d'anar amb la mula i les màquines... Després quan et fas gran i has d'anar per força és més... He fet de tot. A mi sempre m'ha encantat el camp, he tingut de tot: des de verd, arbres fruiters, he esporgat... He fet de tot i he portat tota la maquinària que ha convingut.

Les dones anaven a espigar, ficaven garbells i ficaven la garbella, però sense lligar. Després a

¹¹ Entrevista feta el dia 27 de febrer de 2019 a P. B.

¹² Entrevista feta el dia 18 de desembre de 2019 a T. B.

garberar: quan estava moll el camp, a la matinada, agafaves una garba per cada cantó i les plantaves, i al damunt posaves la cobertora que pengés, perquè la humitat, si plovia, no marxés, i el gra sempre quedés a dalt, no tocava a la terra perquè estava plantada. I allí s'acabava d'assecar perquè amb aquestes màquines se segava una mica verd. Perquè si era molt madur el gra, cau i, per això, es feia una mica verd. I anaves a buscar les garberes quan ja tenies les màquines...

Les dones només anaven al bar el dia de la festa major, o un diumenge, o el que sigui, si anaven a fer el vermut amb el seu home. Però elles no entraven al bar a fer un beure... Això no, mai. Però a casa... som d'unes masies d'allà a dalt, que érem dones que el diumenge anàvem a fer festa, i ens reuníem, i anàvem al bar, i era l'únic bar que hi havia dones soles. I jo ja m'he criat de petita anant al bar... perquè amb el pare, ell, anava a jugar a cartes i deia, «Assenta't aquí i demana el que vulguis». Clar, jo estic criada d'una manera que per mi és normal, però ara amb l'edat, si hi penso, no era el que feia l'altra gent.

I llavors, resulta que, ja casada, un dia amb unes amigues vam dir, «Anem a agafar cotxe i anem a Balaguer». I el meu marit, abans de marxar, em va dir, «De passo que vas a Balaguer, compra un cultivador». I anem, i aquell home de la botiga de Balaguer em diu, «Què voleu?», Així, amb un plan... «Venia a comprar un cultivador», i em solta, «Sí, home! On s'ha vist això! Una dona! Ven-ga!», «No, no, que ho dic en sèrio: vull un cultivador.» Pues no li va donar la gana de vendre-me!! I quan vaig arribar a casa enfadada li vaig dir a l'home, «Com compris aquest cultivador... el que vulguis, però aquell no».¹³

- Entrevista a la neta d'un dels fundadors de la cooperativa El Porvenir de Juneda, qui fou testimoni de la transformació de la feina al camp i com la modernització del camp va acabar repercutint en la modernització de les cases i la mecanització de les tasques de la llar:

El meu avi va ser el fundador de la cooperativa agrícola de Juneda El Porvenir. Es van ajuntar uns quants pagesos i van comprar una cosetxadora de Cal Trepat. Allò va ser una revolució al camp de Juneda perquè tothom volia veure l'espectacle de la màquina, fer la feina sense patir tant com abans, perquè el camp abans era una feina molt penosa, molt de suar i patir sota el sol i la calor de l'estiu. Però amb la cosetxadora semblava tot fàcil i va canviar, ho va revolucionar tot. Aquella màquina la llogaven a altres pagesos. La meva padrina que n'estava tipa de rentar roba suada del treball del camp al beure les màquines Trepat fer la feina. Va dir, «Ja podrien haver-hi màquines per fregar la roba». El meu padrí era un home modern que pensava que les dones feien molta feina i se les havia d'ajudar. El meu padrí va comprar la primera rentadora de roba per casa de tot lo poble, que era una cosa senzilla que donava voltes, però després ja va comprar la cuina de fogons i totes les innovacions que trobava per casa. La màquina Trepat els va fer veure que la feina pesada s'havia de mecanitzar, i això també va entrar a casa¹⁴

- Testimoni d'un treballador de Cal Trepat quan li preguntem com era la seva vida de treballador de Cal Trepat abans de casar-se i després de casar-se, quines repercussions tenia el fet d'estar casat:

Lo primer que li vaig dir [a la xicotona nòvia M. O.] va ser, «Jo no vinc per passar el temps amb tu, eh! Jo vinc perquè mos coneixem i si tot va bé, em vull casar com més aviat pugui molt millor, que tinc pressa. Perquè a casa meua som bastant pobres i la meua mare no és mai a casa, que ella era cuinera, que era una de les cuineres més bones que hi havia a la província de Lleida, i no és mai a casa i jo vaig de qualsevol manera, no tinc fet el dinar a casa. M'haig de fer rentar la roba, m'haig de fer això, m'haig de fer allò... I pues jo no vinc per passar el temps amb tu, que necessito una dona».

A mi m'agradava d'anar molt mudadet, molt clenxat i amb una bona corbata i net, més que res net. I tenia una germana que no, en pau descansi, que no n'era, de neta. I quan plegava, que havia plegat de treballar, el més calent era sota a l'aigüera, no trobava ni el dinar fet. I la meua mare sempre era fora a cuinar, o a Tornabous, o a Anglesola, o aquí o allà, per les festes majors. Era una grandíssima cuinera. Es deia Ramona Pagès Castells. Gràcies a ella vaig entrar a treballar a Cal Trepat, que ella coneixia a tothom i feia entrar a tothom.

¹³ Entrevista feta el 27 de febrer de 2020 a T. T.

¹⁴ Entrevista feta el 28 d'octubre de 2020 a T. P.

El salari de Cal Trepapat era molt just i la meua dona se n'ha fet un fart d'anar a fregar escales per altres cases matí i tarda i nit, d'anar a cuinar a les cases i de treballar per tot arreu com una esclava, així li ha quedat l'esquena, que li fa mal. Però jo quan arribava a casa, encara ara, jo al sofà. Ella no ha parat mai quieta fins ara de gran, ella al sofà no s'hi ha estat mai fins ara de gran. Si no netejava, estava cosint, ella mai estava quieta ni parada.¹⁵

- Dona casada amb el treballador de Cal Trepapat que anteriorment hem citat en aquest article. Hi recollim l'única veu de l'antic economat de la fàbrica instal·lat al centre de Tàrrrega, espai reservat al consum per a les famílies dels treballadors.

Doncs ell treballava a Cal Trepapat, pujava per la carretera i jo quan era soltera anava amb una amiga, i ella el va saludar. I jo li dic, «Qui és aquest noi tan lleig?», i diu, «Si es cosí de fulana de la Montserrat no sé què!», dic, «Ai, que lleig que és». Perquè anava tot brut del carbó de Cal Trepapat, anava tot mascarant, la roba que portava d'allà a baix. Tot brut.

Jo sempre vaig treballar des de petita a servir, i me n'he fet un fart de fregar de genollons i rentar roba al riu o després al safareig gelat. Quan em vaig casar, doncs igual, a treballar a fora de casa que mai ho he deixat. Mai. Ni quan vaig ser mare. El nen a la guarderia. Jo sempre amb el drap preparat per treure la pols de qualsevol racó i els plats nets amb un xorrito de lleixiu. La meua sogra m'ajudava molt perquè cuinava sempre ella i fins que no estava a punt de morir, no em va ensenyar les seves receptes, era una gran cuinera.

A Cal Trepapat la roba sortia molt bruta que m'havia d'escarrassar a netejar aquells monos plens de negre i de grassa. Després, sempre pujava just de temps, el dinar preparat a taula, que ja senties la sirena i ja sabies quan ell pujava.

De Cal Trepapat hi havia una botiga, l'economato a dins de Tàrrrega, al centre mateix, que les dones hi podíem anar a comprar, les dones dels treballadors. Tot sortia més bé de preu, hi havia dies que tenien sopa, altres xocolata, arròs, patates... Una mica de tot, fins i tot cafè. Només hi podíem anar les famílies dels treballadors, era una compensació amb aquells salaris tan justos.

Jo anava a cuinar a les cases i era algo que m'agradava molt, m'agradava tant que vaig voler comprar un restaurant per poder posar-nos allà a treballar de cuinera jo. Però ell em va dir, «Maria, no vull que siguis una esclava dels altres. Jo, quan tinc festa a la fàbrica, vull que cuinis per mi i no per als altres». Així que no em va deixar posar cap restaurant, tant que m'hagués agradat a mi.¹⁶

- Entrevista a la dona casada amb un dels fills de Josep Trepapat. El seu testimoni va fer un salt qualitatiu importantíssim a la nostra recerca donant força a la nostra hipòtesi inicial de recerca:

Yo con mi marido Pere Trepapat íbamos a las ferias agrícolas Internacionales. Yo me las había recorrido todas. Recuerdo ir a Alemania, recuerdo ir a Francia con Charles De Gaulle, que nos venía a saludar en nuestro stand. Era un hombre que impresionaba por ser muy alto e ir muy protegido, escoltado por muchos militares, eso daba un poco de miedo. Como en Madrid cuando venía Franco, a quien conocíamos, claro. Yo acompañaba a mi marido e íbamos a promocionar la fábrica y sus máquinas. A mí me gustaba ir con él a hacer el trabajo de representación, me encantaba. Viajábamos y nos estábamos semanas fuera, a Holanda también íbamos una semana anualmente.

Durante el año yo vivía en Barcelona con los niños y mi marido estaba durante la semana en Tàrrrega, y el finde semana subía a Barcelona. Yo hubiera preferido vivir con mi marido en Tàrrrega, pero mi suegra no me dejó porque me decía que no, que nosotras teníamos que ir cada tarde a dejarnos ver, que teníamos que ir al círculo del Liceu de Barcelona, a relacionarnos, nos teníamos que poner nuestras mejores joyas y allí dejarse ver para tener buenas relaciones con empresarios y con enlaces que serían útiles para la fábrica. Nosotras tejíamos relaciones.

Cuando me dijisteis que los del Museo estabais estudiando las mujeres en Cal Trepapat, pensé que tenía mucho sentido porque hay una cosa que no se sabe por qué no dejó documento escrito, pero toda la familia lo sabíamos y siempre lo repetíamos. Josep Trepapat se arruinó tres veces. El

¹⁵ Entrevista feta el 30 de desembre de 2019 a J. B.

¹⁶ Entrevista feta el 30 de desembre de 2019 a M. O.

de joven siempre había ayudado a sus hermanos, el Estanislau y a Baldomero. Ellos tenían la empresa de hierros Trepap y cuando las cosas no les iban bien, Jose Trepap siempre les ayudaba a tirar pa adelante. Cuando Jose hizo su empresa pasó distintas etapas porque se arruinó varias veces. Las dos primeras sus hermanos le ayudaron, pero en la tercera sus hermanos ya no quisieron ayudarle y entonces fue su tía Concepció de Belcaire quien cuando vio que necesitaba el capital inicial para construir la fábrica, fue ella quien puso todo el dinero encima de la mesa. Ella creyó en él, ella lo vio claro y nunca le pidió que se lo devolviera. Ella es la socia capitalista de Cal Trepap única. Por eso pensé que tenía mucho sentido hacer un estudio sobre las mujeres Trepap porque sin la tía Concepció, no habría fábrica.¹⁷

MUSEOGRAFIA AMB PERSPECTIVA DE GÈNERE

El Museu Trepap Tàrrrega és un museu de memòria on tota l'atmosfera industrial de principis de segle passat s'ha preservat intacta i en les visites guiades aquest espai té la capacitat de transportar-nos directament al passat. Una indústria feta museu que s'han obert al públic les seccions de la foneria, el taller dels modelistes, també el taller de mecanitzat amb l'embarrat i el departament comercial amb els despatxos administratius i de gerència. Aquests espais generen uns discursos de preeminència masculina i, per tant, difícilment podíem imaginar una proposta de revisió de gènere sense fer tot un treball de recerca extens previ i una aposta museogràfica que no violentés aquest entorn industrial.

Es feia palesa l'absència de dones en l'antiga quotidianitat laboral de la fàbrica i, gràcies als testimonis orals, sabem que les dones i la seva influència s'hi haurien de tenir més en compte i aquest discurs monocromàtic, quant al gènere, hauria de variar-se i incloure-hi els resultats d'aquesta recerca. El repte és com fer-ho, sense tergiversar la museografia que se'ns ha conservat, com a espais que contenen l'atmosfera del passat industrial genuïnament sense interferències museogràfiques.

Paral·lelament, la recerca «Absència i presència de la dona a Cal Trepap» ha estat posada a l'abast d'un projecte pedagògic interdisciplinari coordinat des de la Universitat de Lleida per la professora Glòria Jové, de la Facultat d'Educació, Psicologia, Treball Social i Pedagogia, en relació amb els centres escolars de Tàrrrega i el Museu Trepap. En el triangle actiu format per cada protagonista en aquesta intersecció es crea un espai de diàleg central en què els alumnes i en especial professors de l'Escola d'Art i Superior de Disseny Ondara de Tàrrrega vertebraven els seus projectes de forma motivacional. Aquests projectes han tingut vessants de recerca històrica, artístiques, com podrien ser arts escèniques, escultura, ceràmica o arts gràfiques. Totes les propostes es van veure materialitzades en distintes obres d'art que s'inspiraven en les veus femenines recollides en les entrevistes i en un especial context de pandèmia de covid-19.

La pandèmia i l'entorn escolar es van veure transformats i amb noves necessitats que requerien dinàmiques de grup en bombolles de contacte. Aquesta necessitat d'espai es veia alliberada de pressió si incloïem el Museu Trepap com a espai racionalitzat en la tasca pedagògica.¹⁸ Aquesta interdisciplinarietat i el contacte sovintejat entre tots els participants en el projecte van permetre comprovar que l'art contemporani esdevenia un facilitador a l'hora de crear unes relectures a les narratives oficials del Museu i que obria espais de diàlegs i de crítica social que superaven la mateixa recerca històrica i, ara sí, incloïen sense cap problema la dona i el seu llegat social. Una visibilització que ampliava els paradigmes narratius del Museu i, alhora, transformava la visita guiada en noves pràctiques molt més dialogants.

¹⁷ Entrevista feta el 17 de febrer de 2020 a P. M.

¹⁸ R. MIARNAU POMÉS; A. CUNÉ SOLÉ; J. ESPINAGOSA MARSÀ (2021), «Museu Trepap Tàrrrega. Crònica híbrida entre patrimoni i recerca pedagogia i art contemporani», *Kultur, Revista Interdisciplinària sobre la Cultura de la Ciutat*.

L'Escola d'Art i Superior de Disseny Ondara de Tàrrrega va preparar amb els seus alumnes un espai expositiu intern inclòs en el Festival Embarrat celebrat el 2021, l'espai Matriu.¹⁹ S'hi va exposar una obra en concret que conjugava part del material original de la fàbrica Trepat amb una proposta que revisava la quotidianitat femenina i dels obrers de Cal Trepat. L'obra, recentment, ha estat adquirida pel fons del Museu Trepat per ser exposada i ampliar el discurs de la fàbrica per tal que siguin fidels als nous paradigmes sorgits gràcies a la recerca «Absència i presència de la dona a Cal Trepat». Peça que neix d'aquest context metodològic en què ha fluït la comunicació entre el Museu Trepat com a espai de patrimoni, l'equip de recerca de la UdL, capitanejat per Glòria Jové,²⁰ que aporta i acumula anys d'experiència en pràctiques innovadores de pedagogia aplicada als museus i al patrimoni, i tot conjuntament amb la complicitat del centre de Tàrrrega l'Escola d'Art i Superior de Disseny Ondara. D'aquest acompanyament acaba emergint una obra imprevista que aglutina totes les necessitats museogràfiques que des del Museu Trepat ens inquietaven a l'hora d'incloure la dona en una museografia industrial amb tanta personalitat pròpia. L'obra resultant que ha passat a formar part del fons del Museu Trepat és la següent:

Títol de l'obra: *Parar la taula*

Autora: Sara Reig Pensí

La «taula de treball» i la «taula parada» ens permet fer un pas mostrant el nostre marc de recerca en dos àmbits aparentment contraposats, però que estan forçats a entrar en diàleg: el món del treball masculí a la fàbrica i el món del treball femení a casa; dues atmosferes contraposades d'ordre, pulcrituds, olors i matèries distintes. El que és visible del que no és visible, el que és públic del que és privat, el que és monetitzat i el que no és valorat. Les sensacions associades a les mútues absències hi són visualment representades per la dicotomia de materials, colors, olors i disposicions.

Aquesta obra interpel·la l'espectador. Al voltant de la taula neix el diàleg, una conversa, els punts de trobada i de distanciament amb el visitant al Museu Trepat quan descobreix una escaleta on s'escolen les dones del passat. Unes dones que es fan visibles al voltant de la taula. Sorpren la naturalitat com al voltant d'aquesta taula els records flueixen entre plats de ceràmica, copes de vidre i tovallons de puntes. Dones i homes visitants del museu recorden les rutines de treball i descans, i com es trenen els rols de gènere del passat que avui han quedat evidenciats. Aquesta obra d'art ens permet, també, posar en relleu les estratègies d'invisibilització dels valors capitalistes que històricament mantenen una part de l'estructura de forma opaca.

¹⁹ ESPAI HÍBRID, *Projecte Matriu al Festival Embarrat* [en línia], <www.espaihibrid.udl.cat/?p=3473> [Consulta: 25 març 2022]

²⁰ Metodologies exposades a *Espai Híbrid* [en línia], <www.espaihibrid.udl.cat/> [Consulta: 25 març 2022]

L'art posa damunt la taula les diferències i les convoca a parlar, a negociar i a ser visibles. Només en aquest diàleg i record podem fer valdre un deute que en les narratives històriques i els museus dia a dia ens veiem en l'obligació d'equilibrar²¹ i afrontar des de la rigorositat de la recerca.

En el marc dels objectius de desenvolupament sostenible aplicats als museus, objectius amb data 2030, la recerca «Absència i presència de la dona a Cal Trepapat» s'enfoca a aconseguir la igualtat de gènere i l'empoderament de les dones i les nenes. Ens hem marcat un camí de retorn social que complementarà les publicacions en les quals s'analitzin els resultats de la recerca.

Entenem les absències. Donem veu als silencis. Restaurem la presència.

BIBLIOGRAFIA

- BALBO, L. (1978). *La doppia presenza*. Inchiesta.
- CARRESQUER OTO, P. (2009). *La doble presencia. El trabajo y el empleo femenino en las sociedades contemporáneas*. Tesi doctoral. Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona.
- CASTRO, C. (2018). «Desde la acción política feminista: Instituciones y Sociedad civil organizada transformando realidades». *Economía feminista: visibilizar lo imposible*. Dossiers EsF, núm. 29 (primavera 2018), p. 12.
- FRIEDAN, B. (2020). *La mística de la feminidad*. Madrid: Ediciones Càtedra.
- MARÇAL, K. (2016). *¿Quién le hacía la cena a Adam Smith? Una historia de las mujeres y la economía*. Barcelona: Penguin Random House.
- MATXALEN LEGARRETA, I.; SAGASTIZÁBAL, M.; YUS, E. (2018). «Haciendo visible el trabajo invisibilizado (que no invisible): Las encuestas de usos del tiempo». *Economía feminista: visibilizar lo invisible*. Dossiers EsF, núm. 29 (primavera 2018), p. 25.
- MIARNAU POMÉS, R.; CUÑÉ SOLÉ, A.; ESPINAGOSA MARSÀ, J. (2021). «Museu Trepapat Tàrrrega. Crònica híbrida entre patrimoni i recerca pedagogia i art contemporani». *Kultur, Revista Interdisciplinària sobre la Cultura de la Ciutat*.
- PAZOS MORÁN, M. (2018). *Contra el patriarcado. Economía geminista para una Sociedad justa y sostenible*. Pamplona: Graficas Alzate, Katakarak Liburuak.
- PÉREZ OROZCO, A. (2005). «Economía del género y economía feminista. ¿Conciliación o ruptura?». *Revista Venezolana de Estudios de la Mujer*, núm. 24 (gener-juny 2005).
- PULEO, A. H. (2006). «El patriarcado: ¿una organización social superada?». *Mujeresen.red* [en línia]. <<https://www.mujeresenred.net/spip.php?article739>> [Consulta: 25 març 2022]

²¹ R. MIARNAU POMÉS; A. CUÑÉ SOLÉ; J. ESPINAGOSA MARSÀ (2021), «Museu Trepapat Tàrrrega. Crònica híbrida entre patrimoni i recerca pedagogia i art contemporani», *Kultur, Revista Interdisciplinària sobre la Cultura de la Ciutat*.